

Handicrafts of Great Khorasan

Vol. 2, No. 5, 2024

Received 4 Sep 2023

Accepted 20 Dec 2024

Published 20 Mar 2024

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

The Impact of Spatial Openness of Domes on the Formation of Social Identity in Safavid Era Mosques

Akram Hosseini ^{(a)*}

- a. Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urbanism, Ferdowsi University of Mashhad

Keywords

Social Identity, Spiritual Leadership, Justice, Openness, Domed Mosques

Citation:

Hosseini, Akram. (2024). The Impact of Spatial Openness of Domes on the Formation of Social Identity in Safavid Era Mosques. *Journal of Industrial Arts of Greater Khorasan*. 2 (5), 45-64.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

In the Safavid era, with the official establishment of Shia Islam, mosques' architecture became a medium to reflect Shia beliefs and worldview. Shia architects were able to express their religious convictions more freely in designing mosques. Two key concepts, "spiritual leadership" and "justice," which are fundamental principles of Shia, played significant roles in shaping the social identity of Shia Muslims. It is expected that the structure of mosques, as the main gathering places for Muslims, would reflect these principles and strengthen the social identity of the Shia community. This study seeks to analyze the role of "spiritual leadership" and "Justice" in formation of dome structures in Safavid-era mosques. The research examined 55 domed mosques from both before and after the recognition of Shia Islam in Iran to assess the openness of the dome structures to adjacent spaces. These characteristics potentially reflect different methods of spatial organization and the meaningfulness of architectural elements in expressing religious identity. The research method combines a historical interpretive approach with a comparative analysis to investigate the architectural characteristics of Shia mosques in their domed spaces. The findings showed that, despite major significant structural similarities between Shia and pre-Shia mosques, the principles of spiritual leadership and justice are reflected in the domed spaces of Shia mosques in a different and meaningful way. This matter indicates a correspondence between the architectural form of Shia mosques and the identity and spiritual concepts of this religion, striving to reflect the social and spiritual identity of the Shia community through spatial structures.

DOI: <https://doi.org/10.22034/hgj.2024.486761.1022>

URL: https://hgj.imamreza.ac.ir/article_209633.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors: (Akram.hosseini@um.ac.ir)

Introduction

Since Islam reached Iran until the 10th century AH, Sunni Islam was the dominant religion, and Shia Muslims were in the minority. With the emergence of Shah Ismail Safavi, Shia Islam became the state religion of the country, and Shia scholars replaced Sunni ones. This is considered as one of the most important historical periods in Iran, because, for the first time in many years, a centralized government took control of the entire country. The Safavid dynasty, which was claiming to govern based on religious principles, by making a deep connection between religion and government, created a successful period considering the political, economic, and social matters. After the Safavids, although religion and government were separated in the Qajar period, architecture, due to the effect of Shia worldviews, continued to express the religious thoughts, especially in mosque designs. The innovative and meaningful designs of mosques, reflected the religious beliefs and fundamental principles of Shia Islam, such as spiritual leadership and justice. This study aims to explore the influence of Shia worldview on the design of dome structures of mosques and their manifestation in connecting architectural spaces, by emphasizing the role of this architecture in clarifying the history of Iranian architecture.

Materials / Methods

This study uses a combination of interpretive-historical and comparative methods. After reviewing relevant papers and documents, the necessary variables to answer the research question were identified. These variables, which had to be measured and recorded numerically, were extracted from mosques' documentation and were transferred by software. After classifying the data,

clarifying the descriptive statistics, and comparing the findings of the pre- and post-Safavid periods, the results were analyzed by logical reasoning analysis.

Mosques with dome structures are the statistical population of this research. As the dome was added to mosques after the Seljuk dynasty, the sampling time frame includes the Seljuk dynasty up to the end of Qajar dynasty. 55 mosques were selected as the sample among which 32 mosques belonged to periods before the officialization of Shia Islam (Seljuk, Ilkhanid, and Timurid periods) and 23 mosques belonged to the Safavid and Qajar dynasties when Shia Islam became official in the country. Major of mosques examined in this study were those with authentic architectural documents, so the sample selection did not follow a predetermined pattern.

Discussion / Findings

Since long ago, humans devoted part of their economic and technological powers to the construction of worshiping places. The architecture of Shia mosques is formed due to the influence of Shia worldview, particularly by principles of spiritual leadership and justice. Meanwhile, dome structures, as decisive elements, have played a key role in reflecting these principles and achieving a shared social identity. One of the prominent features of Shia Mosques' dome structure is their openness to surrounding spaces, which materializes these concepts:

1- Openness of the dome and the spiritual leadership:

The dome's openness towards the iwan (portico) and the mihrab (prayer niche), provides a clear path for guiding worshippers. This openness makes the mihrab, as a symbol of spiritual leadership and the center of worship clearly visible and reinforces the sense of social identity and collective belonging. This openness

also allows natural light to enter the dome structure, and besides illuminating the place physically, this will also symbolically convey spiritual guidance and induces the attainment of divine unity and it strengthens the visual and spatial connection between the dome and the iwan. In the mosque of Hakim in Isfahan, the openness of dome to iwan by taking advantage of natural light, created a transparent and guiding space that guides worshippers towards the mihrab and the qibla (the direction of prayer).

2-Openness of the Dome and Spatial Justice:

The dome's openness to surrounding spaces enhances spatial balance and integrity in the mosque. This characteristic creates spatial justice by equalizing the value and accessibility of all parts of the mosque. Light, as one of the key elements of this openness, plays an important role in this justice. The light entering through the dome to the shabistan (the prayer hall) and the other spaces strengthens the spatial continuity and sense of collective unity. In Safavid and Qajar dynasties' mosques, such as the Agha Bozorg Mosque in Kashan, this openness and the flow of light through it, created spatial cohesion and strengthened the shared social identity.

The openness of the dome creates a bridge between the inner and outer spaces of the mosque, and it has played a crucial role in fulfillment of justice, spiritual leadership, and creating social identity in Shia mosques. The Imam Mosque in Isfahan and the Agha Bozorg Mosque in Kashan are some prominent examples that have expressed this feature to the fullest.

Conclusion

By examining 55 mosques from the periods before and after formalization of Shiism in Iran, and measuring the degree of openness of the dome walls towards adjacent spaces including the iwan,

shabistan, and mihrab, as well as conducting descriptive and analytical studies, it was found that the degree of openness of dome walls increased between 6% and 12% in all four sides. Analyzing dome structures built during the Shia period in Iran revealed that although Shia mosques were not different structurally from those built in earlier periods, the concepts of Shia Islam and the principles of spiritual leadership and justice were manifested in the mosques' dome structures in the most meaningful way.

The principle of spiritual leadership has imbued the environment with the characteristics of readability and clarity, illumination and guidance, along with a hierarchical system, light, and transparency. The study also showed that how dome structures by their degree of openness in different ways such as not giving preference to one space over another, create a sense of balance, symmetry, and harmony. These factors ultimately help strengthen a shared social identity in society and create an emphatic and cohesive atmosphere in the mosque.

Acknowledgements

I would like to express my gratitude to Ms. Elaheh Khademzadeh for her valuable assistance and support throughout this research. Her collaboration and efforts were crucial in completion of various stages of this study.

مقاله پژوهشی

تأثیر گشودگی فضایی گنبدخانه‌ها بر شکل‌گیری هویت اجتماعی در مساجد دوره صفوی

اکرم حسینی* (الف)

(الف) استادیار، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

چکیده

در دوره صفوی، با رسمیت مذهب تشیع، معماری مساجد شیعی به محلی برای انعکاس عقاید و جهان‌بینی شیعه مبدل شد. معماران پیرو تشیع امکان یافتند تا باورهای دینی خود را آزادانه‌تر در طراحی مساجد نشان دهند. دو مفهوم کلیدی رهبری معنوی و عدالت که از اصول بنیادی تشیع هستند، در شکل‌گیری هویت اجتماعی شیعیان نقش بسزایی یافتند و انتظار می‌رود ساختار مساجد، به‌عنوان کانون اصلی گردهمایی مسلمانان، این اصول را منعکس و هویت اجتماعی جامعه شیعی را تقویت کند. این پژوهش با بررسی تأثیر مذهب تشیع بر معماری مساجد ایران در دوره صفوی، تلاش دارد تا نقش مفاهیم رهبری معنوی و عدالت را در شکل‌گیری گنبدخانه‌های مساجد تحلیل کند. در این پژوهش، ۵۵ مسجد گنبدخانه‌ای از دوران پیش و پس از رسمیت تشیع در ایران، انتخاب شده‌اند تا میزان گشودگی دیوارهای گنبدخانه به فضاهای مجاور در این مساجد بررسی شود. این ویژگی‌ها به‌طور بالقوه می‌توانند نشان‌دهنده شیوه‌های متفاوت سازمان‌دهی فضا و معناپذیری عناصر معماری در خدمت بیان هویت مذهبی باشند. روش پژوهش با ترکیبی از رویکرد تفسیری تاریخی و مقایسه‌ای انجام‌گرفته تا مشخصات معماری مساجد شیعی در فضاهای گنبدخانه بررسی شود. یافته‌ها نشان می‌دهند که با وجود شباهت‌های ساختاری عمده بین مساجد شیعی و پیشاشیعی، اصول رهبری معنوی و عدالت در مساجد شیعی به‌گونه‌ای متفاوت و معنادار در فضای گنبدخانه بازتاب یافته‌اند. این امر نشان‌دهنده تطابق فرم معماری مساجد شیعی با مفاهیم هویتی و معنوی این مذهب است که تلاش می‌کند تا از طریق ساختارهای فضایی، هویت اجتماعی و معنوی جامعه شیعی را بازتاب دهد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۰۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۱/۰۱

شماره صفحات: ۴۵-۶۴

واژگان کلیدی

هویت اجتماعی، رهبری معنوی، عدالت، گشودگی، مساجد گنبدخانه‌ای

استناد به مقاله

حسینی، اکرم. (۱۴۰۳). تأثیر گشودگی فضایی گنبدخانه‌ها بر شکل‌گیری هویت اجتماعی در مساجد دوره صفوی. هنرهای صنعتی خراسان بزرگ، ۲ (۵)، ۴۵-۶۴.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/hgj.2024.486761.1022>

URL: https://hgj.imamreza.ac.ir/article_209633.html

© Authors retain the copyright and full publishing rights.

رهبری معنوی و عدالت، در گشودگی فضای گنبدخانه به فضاهای مجاور تجلی یافته‌اند؟ در پیوند بین مذهب شیعه با فرهنگ و آداب و رسوم ایرانیان، به تدریج عناصر متعالی و تاریخی تشیع در معماری ایرانی بروز و فضاهایی آفریده شد که از روح و ماهیت تشیع سرشار بود. معماری مسجد به‌عنوان محمل بروز چنین عقایدی، از نوعی طراحی برخوردار شد که درک آن‌ها جز با شناخت مبانی اعتقادی شیعه و تأثیر این اعتقادات بر تمامی اجزا و عناصر مسجد، امکان‌پذیر نیست. انجام این پژوهش به جهت اینکه نشان می‌دهد چگونه معماری مساجد صفوی و قاجار تحت تأثیر اندیشه‌های مذهب تشیع قرار گرفته، از ضرورت و اهمیت لازم برخوردار است. ضمن اینکه از طریق این پژوهش، قسمتی از تاریخ معماری ایران روشن‌تر و ادبیات موضوع نیز گسترش می‌یابد.

پیشینه پژوهش

تحقیقات گسترده‌ای در زمینه شناخت معماری مساجد تاریخی ایران صورت گرفته است که به دو رویکرد عمده تقسیم می‌شوند. یکی از این رویکردها به شناخت کالبدی می‌پردازد و به گونه‌شناسی و طبقه‌بندی مساجد توجه دارد. این دسته از پژوهش‌ها توسط شرق‌شناسان و محققان داخلی انجام شده‌اند. به‌عنوان مثال، در کتاب *معماری ایران* اثر آرتور آپهم پوپ (Pope, 2003)، معماری اسلامی اثر هیلن براند (Hillenbrand, 2001) و *سبک‌شناسی معماری ایرانی* اثر پیرنیا (Pirnia, 2019)، به بررسی ویژگی‌های کالبدی مساجد پرداخته شده است. رویکرد دیگر، معناشناختی است که جنبه‌های معنایی معماری مساجد را بررسی می‌کند. از جمله آثار در این حوزه می‌توان به *هنر اسلامی؛ زبان و بیان* اثر فردریک بورکهارت (Burckhardt, 1986)، *حس وحدت* اثر اردلان و بختیار (Ardalan & Bakhtiar, 2019) و *هنر و معنویت اسلامی* اثر سید حسین نصر (Nasr, 1980) اشاره کرد.

مطالعات در حوزه موضوع این مقاله محدود است. در یکی از آن‌ها، با عنوان «بررسی تأثیر عقاید مذهب شیعه بر ارتباطات فضایی مساجد شیعه»، با بررسی ۲۴ نمونه مسجد از هر دو گروه مساجد مربوط به اهل تشیع و اهل تسنن،

از ورود اسلام به ایران در قرن اول تا قرن دهم هجری، تسنن مذهب اکثریت ایرانیان مسلمان بود و شیعیان یکی از اقلیت‌های اسلامی محسوب می‌شدند (Voll, 2020: 29). در این قرن، با ظهور شاه اسماعیل صفوی، تشیع مذهب رسمی کشور شد و علمای شیعه جایگزین علمای تسنن شدند و علمای شیعه‌ای هم که به دلیل سخت‌گیری‌های حکومت سنی مذهب قبلی، به کشورهای همسایه مهاجرت کرده و یا تبعید شده بودند، به کشور بازگشتند. این دوره از مهم‌ترین ادوار تاریخی ایران محسوب می‌شود، زیرا پس از مدت‌ها، یک دولت متمرکز ایرانی، حکومت بر تمام سرزمین ایران را عهده‌دار شد و کل کشور زیرپوشش حکومت صفوی قرار گرفت (Ghafari Fard & Nava'i, 2002: 79). دوره صفوی چنان تفاوتی را به لحاظ شکوفایی سیاسی، اقتصادی و اجتماعی به وجود آورد که از آن تحت عنوان دوره طلایی اسلام و اوج تمدن اسلامی نام برده می‌شود. از آن زمان، مذهب رسمی ایران تشیع باقی ماند، با این تفاوت که در دوره صفوی دین پیوسته به دولت بود، به‌گونه‌ای که دولت صفوی ادعای اداره کشور را بر اساس اصول مذهب داشت، در صورتی که در دوره قاجار دین مستقل از دولت شکل گرفت. حرکت دینی دوره قاجار از حوزه اقتدار و اختیار دولت خارج شد و می‌توان گفت رسالت دینی دولت در حد ساخت بناهای شیعی باقی ماند (Wardi, 2004: 35). در هر صورت، تشابهات معماری دوره‌های حکومتی بعد از صفویه به اندازه‌ای است که فارغ از افتراقاتشان، «شیوه اصفهان» نام گرفته‌اند (Pirnia, 2019: 85-89). با وجود اتصال معماری در این سده‌ها به حوزه شناخته‌شده معماری ایرانی-اسلامی، جهان‌بینی تشیع، روح معماری آن را شکل داده و موجب شکل‌گیری ساختمان‌هایی شده که ضمن اینکه ماهیت معماری ادوار قبل از خود را حفظ نموده، در مسیر بیان اندیشه‌های مذهبی، به خلق فضاهای بدیع و معناداری نیز دست‌یافته است. پژوهش حاضر با هدف پاسخگویی به این سؤالات شکل می‌گیرد که نوع جهان‌بینی مذهب تشیع بر شکل‌گیری گنبدخانه مساجد چه تأثیراتی نهاده و چگونه اصول بنیادین تشیع در جهت نیل به هویت اجتماعی شامل دو اصل

تفاوت‌های جهان‌بینی تشیع و تسنن و تأثیر آن بر معماری مساجد بررسی و نشان داده شد که رسمیت تشیع در دوره صفوی به معماران امکان داد تا باورهای شیعی، مانند امامت و عدالت را در طراحی مساجد منعکس کنند. همچنین، نشان داده شد معماری مساجد شیعی، برخلاف مساجد تسنن که بر عملکرد و کالبد تمرکز دارند، پیوندی عمیق با معانی متعالی داشته و نمایانگر هنر اسلامی-شیعی و جهان‌بینی خاص تشیع هستند (Ansari, Okhovat & Molai, 2008). در تحقیق دیگری تحت عنوان «تبلور مفاهیم شیعی در شکل‌گیری مساجد دوران صفویه و قاجاریه» با مقایسه معماری دوره صفویه و قاجاریه، اصول و الگوهای سنتی معماری ایران و نوآوری‌های فضایی این ادوار بررسی شد. در این راستا، دو مسجد شاخص، مسجد امام خمینی^(ع) اصفهان و مسجد شهید مطهری تهران، به‌طور تطبیقی و با تأکید بر اصول قدسی طراحی مساجد شیعی تحلیل شدند. نتایج نشان داد که تفاوت‌ها و روند تکاملی میان این دو دوره در مواردی همچون طرح، فضا، نقوش، کتیبه‌ها، رنگ‌ها و مناره‌ها قابل‌مشاهده است (Dabbagh & Rahbar, 2015). تحقیقی با عنوان «راهیابی گنبدخانه به مساجد ایران، روایتی از گسست و پیوست فضا» پس از تبیین چگونگی راهیابی گنبدخانه به مساجد ایران به روش تفسیری تاریخی، با تطبیق و تحلیل نمونه‌هایی از دوره سلجوقی تا قاجار، نشان داد که چگونه معماران، با وجود برخی دشواری‌های پیش‌آمده، سرسختانه الگوی گنبدخانه را حفظ نموده و موفق شدند از طریق ابداعات سازه‌ای و هندسی، با ادغام گنبدخانه در شبستان و با ایجاد گشودگی‌های جداره گنبدخانه، گسست فضای یکپارچه مسجد شبستانی را برطرف نموده و ضمن معرفی الگوی ایرانی مسجد، به یک دستگاه فضایی یکپارچه و متنوع دست یابند (Hojjat, Golestani & Saedvandi, 2015). تحقیق حاضر بر میزان گشودگی گنبدخانه‌ها به فضاهای مجاور تمرکز دارد و به بررسی یکی از ویژگی‌های کلیدی معماری مساجد گنبدخانه‌ای می‌پردازد. این گنبدخانه‌ها، به‌عنوان بخش مرکزی و نمادین مساجد، نقش حیاتی در ساختار فضایی و عملکردی این بناها دارند. بررسی ارتباط

آن‌ها با فضاهای اطراف می‌تواند به درک عمیق‌تری از طراحی و کارکرد این مساجد کمک کند. از جنبه‌های نوآورانه این پژوهش، استفاده از روش‌های کمی است که امکان تحلیل دقیق‌تری از گشودگی گنبدخانه‌ها را فراهم می‌آورد. این رویکرد نه تنها به جمع‌آوری داده‌های دقیق‌تر منجر می‌شود، بلکه می‌تواند الگوها و روابط خاص میان طراحی گنبدخانه‌ها و عملکرد آن‌ها در ارتباط با فضاهای مجاور را شناسایی کند. همچنین، مطالعه تعداد بالایی از نمونه‌های تاریخی مساجد گنبدخانه‌ای به این تحقیق جنبه‌ای جامع می‌بخشد. با بررسی مساجد از دوره‌های مختلف، تغییرات و تحولات معماری، اجتماعی و فرهنگی در طراحی گنبدخانه‌ها شناسایی می‌شود. به‌طورکلی، پژوهش حاضر با تلفیق روش‌های کمی و کیفی و تحلیل نمونه‌های متنوع، به بررسی عمیق و جامع میزان گشودگی گنبدخانه‌ها به فضاهای مجاور پرداخته و می‌تواند مرجع نوآورانه‌ای در مطالعات معماری مساجد گنبدخانه‌ای باشد.

روش پژوهش

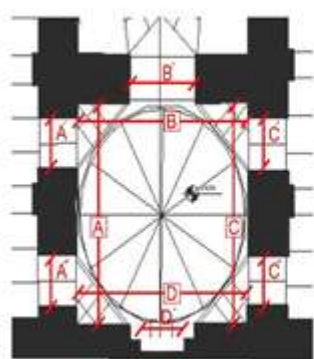
این پژوهش با ترکیب روش تفسیری-تاریخی و روش مقایسه-ای انجام شده است. پس از بررسی متون و اسناد مرتبط، متغیرهای موردنیاز جهت پاسخ به سؤال تحقیق تعیین شد. این متغیرها که می‌بایست به‌صورت داده‌ای عددی اندازه‌گیری و ثبت می‌شد، از اسناد مستندسازی مساجد استخراج و به‌وسیله نرم‌افزار منتقل گردید. پس از طبقه‌بندی داده‌ها و تبیین آمار توصیفی آن‌ها و مقایسه یافته‌های مربوط به ادوار قبل و بعد از صفوی، نتایج به شیوه استدلال منطقی تجزیه و تحلیل شد.

مساجد گنبدخانه‌ای جامعه آماری این پژوهش خواهد بود. از آنجاکه عنصر گنبدخانه، بعد از دوره سلجوقی به مساجد اضافه شده است، محدوده زمانی انتخاب نمونه‌ها از دوره سلجوقی تا انتهای دوره قاجار خواهد بود. ۵۵ مسجد به‌عنوان حجم نمونه در نظر گرفته شده است. از این تعداد ۲۲ مسجد مربوط به دوره‌های قبل از رسمیت تشیع (دوره‌های سلجوقی، ایلخانی و تیموری) و ۲۳ مورد مربوط به دوره‌های صفوی و قاجار و رسمیت مذهب تشیع در کشور است. در پژوهش حاضر غالب مساجدی که دارای مستندات معماری معتبری بوده، مورد بررسی قرار گرفتند.

گشودگی‌های عمودی (ارتفاعی) در این پژوهش مدنظر قرار نگرفت. این انتخاب به دلیل رویکرد خاص پژوهش در تحلیل ارتباطات فضایی در سطح پلان و تأثیرات آن بر طراحی گنبدخانه بوده است. با توجه به مشاهده تنوع در نحوه طراحی ضلع جنوب‌غربی گنبدخانه و دیوار محراب، به‌صورت قراردادی، بیشترین بخش فرورفته محراب به‌عنوان معیار محاسبه گشودگی انتخاب شد.

بنابراین، پراکندگی نمونه‌ها از الگوی تعریف‌شده‌ای تبعیت نمی‌کند.

پس از اندازه‌گیری تمامی اضلاع مربع محیط بر گنبدخانه و مقدار پر و خالی جرز در هر ضلع، درصد گشودگی اضلاع محاسبه شد. در این پژوهش، گشودگی‌ها تنها در پلان بررسی شد، زیرا تمرکز اصلی بر تحلیل طراحی و ساختار فضایی گنبدخانه از دید افقی بود. بنابراین، اندازه‌گیری گشودگی‌ها تنها در ابعاد افقی (پلان) انجام گرفت و توجه به

$A'+A''/A$	درصد گشودگی ضلع شمال
B'/B	درصد گشودگی ضلع شمال
$C'+C''/C$	درصد گشودگی ضلع جنوب
D'/D	درصد گشودگی ضلع جنوب

تصویر ۱: شیوه اندازه‌گیری میزان گشودگی جداره‌های گنبدخانه (مأخذ: نگارنده)

جدول شماره ۱: آمار توصیفی متغیرهای اندازه‌گیری شده در نمونه‌های مورد مطالعه (مأخذ: نگارنده)

میانگین گشودگی چهار جداره فضای گنبدخانه	شمال-غرب	شمال شرق	جنوب غرب	جنوب شرق				
۵۰,۰۰	۶۰,۰۰	۴۰,۰۰	۴۰,۰۰	۶۰,۰۰	مسجد جامع زواره	اصفهان	سلجوقی	۱
۳۱,۲۵	۵۵,۰۰	۴۰,۰۰	۰,۰۰	۳۰,۰۰	مسجد جامع اردستان			۲
۳۷,۵۰	۴۵,۰۰	۲۰,۰۰	۴۰,۰۰	۴۵,۰۰	گنبد نظام‌الملک مسجد جامع اصفهان			۳
۳۰,۰۰	۴۰,۰۰	۲۵,۰۰	۱۵,۰۰	۴۰,۰۰	گنبد تاج‌الملک مسجد جامع اصفهان			۴
۳۵,۰۰	۶۰,۰۰	۴۰,۰۰	۰,۰۰	۴۰,۰۰	مسجد جامع گلپایگان			۵
۴۶,۲۵	۸۰,۰۰	۶۵,۰۰	۱۰,۰۰	۳۰,۰۰	مسجد جامع نطنز			۶
۴۲,۵۰	۵۰,۰۰	۴۰,۰۰	۳۰,۰۰	۵۰,۰۰	مسجد جامع قروه	کردستان	۷	
۴۲,۷۵	۶۵,۰۰	۴۵,۰۰	۰,۰۰	۶۵,۰۰	مسجد جامع قم	قم	۸	
۳۶,۲۵	۵۰,۰۰	۵۵,۰۰	۱۵,۰۰	۲۵,۰۰	مسجد جامع قزوین	قزوین	۹	
۱۲,۷۵	۰,۰۰	۵۵,۰۰	۰,۰۰	۰,۰۰	مسجد جامع ارومیه	آذربایجان غربی	۱۰	
۵۸,۷۵	۶۰,۰۰	۶۰,۰۰	۵۵,۰۰	۶۰,۰۰	مسجد مصلی عتیق	یزد	ایلخانی	۱۱
۳۶,۲۵	۴۰,۰۰	۳۵,۰۰	۳۵,۰۰	۳۵,۰۰	مسجد ریگ			۱۲
۵۳,۵۰	۵۷,۰۰	۶۰,۰۰	۴۰,۰۰	۵۷,۰۰	مسجد جامع یزد			۱۳
۲۸,۷۵	۳۰,۰۰	۵۵,۰۰	۰,۰۰	۳۰,۰۰	مسجد جامع اشترجان			اصفهان

۲۷,۵۰	۳۵,۰۰	۴۶,۰۰	۳۵,۰۰	۲۴,۰۰	مسجد بابا عبدالله نائین		۱۵
۵۶,۲۵	۶۰,۰۰	۶۰,۰۰	۴۵,۰۰	۶۰,۰۰	مسجد جامع سمنان	سمنان	۱۶
۴۳,۰۰	۵۲,۰۰	۵۰,۰۰	۱۸,۰۰	۵۲,۰۰	مسجد جامع بروجرد	لرستان	۱۷
۶۵,۰۰	۹۰,۰۰	۸۰,۰۰	۰,۰۰	۹۰,۰۰	مسجد قریه ترکمیانه	آذربایجان شرقی	۱۸
۴۷,۵۰	۴۰,۰۰	۵۵,۰۰	۵۵,۰۰	۴۰,۰۰	مسجد آق قلعه	خراسان	۱۹
۳۶,۲۵	۴۵,۰۰	۵۵,۰۰	۰,۰۰	۴۵,۰۰	مسجد جامع ورامین	تهران	۲۰
۷۲,۵۰	۷۵,۰۰	۷۰,۰۰	۷۰,۰۰	۷۵,۰۰	مسجد جامع نو مجموعه شیخ احمد جام تربت جام	خراسان	۲۱
۴۰,۰۰	۵۵,۰۰	۵۰,۰۰	۰,۰۰	۵۵,۰۰	مسجد جامع سبزوار		۲۲
۲۶,۰۰	۲۵,۰۰	۳۲,۰۰	۲۲,۰۰	۲۵,۰۰	مسجد ۷۲ تن مشهد		۲۳
۷۳,۰۰	۴۶,۰۰	۱۰۰,۰۰	۱۰۰,۰۰	۴۶,۰۰	مسجد گوهرشاد مشهد		۲۴
۵۵,۰۰	۶۵,۰۰	۶۰,۰۰	۳۰,۰۰	۶۵,۰۰	مسجد پوده دهاقان		۲۵
۲۰,۲۵	۲۱,۰۰	۳۵,۰۰	۰,۰۰	۲۵,۰۰	مسجد میرعماد	اصفهان	۲۶
۳۳,۷۵	۴۵,۰۰	۴۵,۰۰	۰,۰۰	۴۵,۰۰	مسجد جامع ورزنه		۲۷
۳۲,۲۵	۲۶,۰۰	۵۰,۰۰	۲۵,۰۰	۲۸,۰۰	مسجد جامع فیروزآباد مید	یزد	۲۸
۵۰,۷۵	۶۶,۰۰	۴۱,۰۰	۳۰,۰۰	۶۶,۰۰	مسجد میر چخماق		۲۹
۵۴,۵۰	۶۲,۰۰	۵۰,۰۰	۴۴,۰۰	۶۲,۰۰	مسجد ملک	کرمان	۳۰
۵۸,۷۵	۶۰,۰۰	۶۰,۰۰	۵۵,۰۰	۶۰,۰۰	مسجد ششناو	مرکزی	۳۱
۶۴,۰۰	۵۷,۰۰	۷۲,۰۰	۷۰,۰۰	۵۷,۰۰	گنبد کوچک مسجد کبود	آذربایجان شرقی	۳۲
۸۵,۰۰	۸۵,۰۰	۸۵,۰۰	۸۵,۰۰	۸۵,۰۰	مسجد خسرو اردستان		۳۳
۵,۰۰	۰,۰۰	۲۰,۰۰	۰,۰۰	۰,۰۰	مسجد شیخ لطف الله		۳۴
۴۱,۰۰	۶۲,۰۰	۴۰,۰۰	۰,۰۰	۶۲,۰۰	مسجد امام اصفهان	اصفهان	۳۵
۱۰۰,۰۰	۱۰۰,۰۰	۱۰۰,۰۰	۱۰۰,۰۰	۱۰۰,۰۰	مسجد شیخ علیخان زنگنه		۳۶
۴۲,۳۹	۵۷,۰۰	۵۵,۰۰	۵۷,۰۰	۵۷,۰۰	مسجد حکیم		۳۷
۵۳,۷۵	۶۰,۰۰	۶۰,۰۰	۳۵,۰۰	۶۰,۰۰	مسجد میدان ساوه		۳۸
۴۱,۲۵	۷۰,۰۰	۴۰,۰۰	۰,۰۰	۵۵,۰۰	مسجد جامع ساوه	مرکزی	۳۹
۵۲,۲۵	۶۲,۰۰	۴۰,۰۰	۴۵,۰۰	۶۲,۰۰	مسجد فرح آباد ساری	مازندران	۴۰
۶۲,۷۵	۷۵,۰۰	۷۰,۰۰	۳۵,۰۰	۷۱,۰۰	مسجد شاه طهماسب تبریز	آذربایجان شرقی	۴۱
۳۲,۵۰	۴۵,۰۰	۴۰,۰۰	۰,۰۰	۴۵,۰۰	مسجد النبی	قزوین	۴۲
۶,۲۵	۰,۰۰	۲۵,۰۰	۰,۰۰	۰,۰۰	مسجد کبود گنبد	خراسان	۴۳
۳۳,۷۵	۴۵,۰۰	۴۵,۰۰	۰,۰۰	۴۵,۰۰	مسجد جامع کاشان		۴۴
۹۵,۰۰	۹۵,۰۰	۹۵,۰۰	۹۵,۰۰	۹۵,۰۰	مسجد جامع چالشر		۴۵
۵۵,۲۵	۵۲,۰۰	۵۵,۰۰	۶۰,۰۰	۵۲,۰۰	مسجد آقابزرگ کاشان	اصفهان	۴۶
۵۷,۵۰	۵۷,۵۰	۵۷,۵۰	۵۷,۵۰	۵۷,۵۰	مسجد سید		۴۷
۶۳,۳۸	۸۵,۷۰	۴۴,۶۰	۳۷,۵۰	۸۵,۷۰	مسجد رحیم خان		۴۸

پیموری

صفوی

قاجاری

۴۹	مازندران	مسجد جامع بابل	۶۰,۰۰	۰,۰۰	۶۵,۰۰	۶۰,۰۰	۴۶,۲۵
۵۰	چهارمحال و بختیاری	مسجد جامع شهرکرد	۷۰,۰۰	۷۰,۰۰	۷۵,۰۰	۷۰,۰۰	۷۱,۲۵
۵۱	سمنان	مسجد امام	۴۵,۰۰	۳۵,۰۰	۳۵,۰۰	۴۵,۰۰	۴۰,۰۰
۵۲	تهران	مسجد سپهسالار	۱۰۰,۰۰	۱۰۰,۰۰	۱۰۰,۰۰	۱۰۰,۰۰	۱۰۰,۰۰
۵۳	یزد	مسجد ملا اسماعیل	۷۵,۰۰	۶۰,۰۰	۷۵,۰۰	۷۵,۰۰	۷۱,۲۵
۵۴	زنجان	مسجد جامع زنجان	۲۵,۰۰	۳۰,۰۰	۴۰,۰۰	۲۵,۰۰	۲۰,۰۰
۵۵	همدان	مسجد جامع همدان	۴۸,۰۰	۴۵,۰۰	۵۰,۰۰	۴۸,۰۰	۴۷,۷۵

الگوهای ساخت مساجد در ایران

الگوهای ساخت مساجد در ایران به تدریج تحت تأثیر فرهنگ و مذهب تغییر کرده‌اند. مسجد پیامبر (ص) در مدینه، با طراحی ساده و روبه‌قبله، الگویی برای مساجد اولیه ایران شد. این مساجد به شکل شبستانی، با ستون‌های متعدد و ارتباط نزدیک با حیاط، بر اساس توصیه‌های اسلامی بر سادگی و بی‌پیرایگی تأکید داشتند ([Haj Sayyed, 1982:120](#)) در دوره اسلامی اولیه، الگوی شبستانی به دلیل یکنواختی و قابلیت‌های کاربردی‌اش رایج بود، اما با گذر زمان و در دوره سلجوقی، این الگو با ادغام گنبدخانه و شبستان تغییر کرد و گنبدخانه به‌عنوان عنصر اصلی مساجد جدید مطرح شد ([Motedayen, 2007: 42](#)).

نحوه قرارگیری مساجد نسبت به قبله نیز یکی از ویژگی‌های کلیدی در طراحی آن‌هاست. مساجد باید قادر به تقویت توجه نمازگزاران به سمت قبله باشند، اما مساجد شبستانی به دلیل یکنواختی خود در این زمینه ضعف

داشتند ([Ettinghausen & Grabar, 2022: 28](#)). برای جبران این ضعف، در برخی مساجد حیاط‌ها به سمت قبله کشیده می‌شدند و رواق‌هایی در ضلع قبله اضافه می‌گردید. مخالفت با نقشه عربی و احیای الگوهای ایرانی از دیگر تغییرات مهم بود. با وجود تسلط عرب‌ها، هنر قبل از اسلام در ایران باقی ماند و تأثیرات آن در معماری مشهود است. عدم تناسب مساجد عربی با سلیقه ایرانیان و تأکید بر شکوه معماری ساسانی سبب شد تا گنبدخانه به مساجد اضافه شود ([Pimia, 1974: 6](#)). با ظهور سلجوقیان، معماران ایرانی به حفظ هویت فرهنگی و ایجاد طرح‌های

ملی اقدام و تلاش کردند تا نقشه‌های غیر ایرانی را از معماری مساجد حذف کنند ([Motedayen, 2007: 45](#)). انتقال بار عمودی و کنترل بار رانشی گنبد در گنبدخانه‌ها مستلزم وجود دیوارها و یا ستون‌های گاه‌آه‌ستبری در زیر آن می‌شد. در نمونه‌های اولیه مساجد گنبدخانه‌ای، دیوارها و ستون‌های مزبور، با ایجاد مرزی قوی بین گنبدخانه و فضاهای اطراف در شبستان، ضمن اینکه مانع بصری و حرکتی جدی جهت ارتباط نمازگزاران باهم و همچنین دیده شدن امام جماعت ایجاد می‌نمود، به لحاظ فقهی نیز می‌توانست موجب بروز مشکل پیوستگی و اتصال صفوف نمازگزاران باشد ([Hojjat, Golestani & Saedvandi, 2015: 25](#)).

از دوره سلجوقی برای حل مشکل اول، گاهی اقدام به ساخت محراب‌های کمکی در شبستان‌های جانبی سالن محراب می‌شد که به‌وسیله آن‌هم جهت قبله تقویت شود و هم صحبت‌های امام جماعت جهت استفاده همگی نمازگزاران از طریق این محراب‌ها تکرار گردد ([Motedayen, 2007: 44-45](#)). در برخی مساجد مرز بین دو فضا چنان قوی است که گنبدخانه را به فضای جامد و ایستایی تبدیل می‌کند. در این مساجد، گشودگی گنبدخانه با شبستان، در حد باز کردن درگاهی نهایتاً به عرض یک دهانه شبستان است. در برخی دیگر، پیوستگی فضا با فضاهای مجاور و حضور بیشتر گنبدخانه در فضای مسجد، باعث رهایی گنبدخانه از فضایی با ذات محدودکننده و جامد، به فضایی سیال شده است. به‌طورکلی، مساجد ممکن است دارای یک گشودگی رو به ایوان، دو گشودگی رو به شبستان‌ها و یا یک ورودی به ایوان و دو ورودی به

شبهستان‌ها باشند (Hojjat, Golestani & Saedvandi, 2015: 28).

هویت اجتماعی و تأثیرات مذهب بر شکل‌گیری آن

هویت مجموعه‌ای از ویژگی‌ها، باورها، صفات شخصیتی، ظاهر و یا بیان‌هایی است که یک فرد یا گروه را متمایز می‌کند. ریشه واژه «هویت» از اسم لاتین «Identitas» به معنای تصویر ذهنی فرد از خود و «تشابه با دیگران» گرفته شده است (Schwartz, et al. 2011: 112). جامعه‌شناسان بر هویت جمعی تأکید دارند. در دیدگاه آنان، هویت فرد به شدت با نقش‌ها یا مجموعه عضویت‌های گروهی که او را تعریف می‌کنند، مرتبط است. به گفته پیتربک، «هویت‌ها به ما می‌گویند که چه کسی هستیم و به دیگران اعلام می‌کنند که ما چه کسی هستیم» (Burke, 2020:22).

هویت اجتماعی، در روان‌شناسی، به ویژگی‌ها، باورها، شخصیت‌ها، مدل‌های ذهنی یا باورهای شخصی افراد نسبت به خود و یا نسبت به گروه‌های اجتماعی اطرافشان اشاره دارد. این هویت می‌تواند تحت تأثیر عوامل مختلفی شکل بگیرد و تغییر کند. روند شکل‌گیری هویت اجتماعی می‌تواند به‌طور خلاقانه یا مخرب پیش برود. هویت اجتماعی افراد عمدتاً از طریق فرآیندهای تولید و تغییر الگوهای دائمی ارزش‌ها، نمادها، تاریخ، اسطوره‌ها و سنت‌ها شکل می‌گیرد که میراث متمایز جوامع مختلف را تشکیل می‌دهند. هویت اجتماعی مفهومی است که سعی دارد تعارضات موجود در هویت‌های گروهی را کاهش داده و آن‌ها را در قالب یک هویت اجتماعی، همگرا کند. این همگرایی، به نوبه خود، انگیزه‌هایی برای همکاری، همدلی و همزیستی در میان افراد جامعه ایجاد می‌کند (Schwartz, et al. 2011:115).

هویت اجتماعی انسان، از پنج مؤلفه پیروی می‌کند. ۱. عوامل جغرافیایی-اقليمی. ۲. عوامل سیاسی و تاریخی. ۳. عوامل اقتصادی و معیشتی. ۴. عوامل فرهنگی (زبان و ادبیات و هنر، میراث اساطیری، سنن و آداب، اعتقادات و آیین‌ها و رسوم و یادمان‌ها). ۵. مؤلفه‌های تربیتی. در فرآیند شکل‌گیری هویت اجتماعی، دین نقشی اساسی ایفا می‌کند. این نقش در جوامع و دوره‌های زمانی مختلف ممکن است، متفاوت باشد. در برخی جوامع، دین می‌تواند نیرویی

قدرتمند و تعیین‌کننده باشد، درحالی‌که در دیگر جوامع ممکن است قدرت کمتری داشته باشد یا تأثیرات آن به‌طور چشمگیری کاهش یابد. با این حال، تأثیر دین بر رشد و فرگشت هویت اجتماعی در طول زمان هرگز به‌طور کامل از بین نمی‌رود. اریک اریکسون، روان‌شناس آمریکایی و ابداع‌کننده مفهوم بحران هویت، نخستین فردی بود که هویت اجتماعی افراد را از دیدگاه روان‌شناسی مورد مطالعه قرار داد و به‌طور خاص بر تأثیر بحران هویت در مراحل مختلف زندگی تأکید کرد. او معتقد است که دین می‌تواند به‌طور بالقوه پاسخ‌ها و دیدگاه‌های نهایی در مورد مسائل پیچیده و دست‌نیافتنی زندگی ارائه دهد که برای افراد جوان و در حال جستجوی هویت، جذاب و مناسب باشد (Erikson, 1968:13).

در کنار دین، قومیت نیز نقش بسزایی در شکل‌گیری هویت اجتماعی دارد. بین دین و قومیت، ارتباطی عمیق و پیچیده وجود دارد. هارولد جی آبرامسون استدلال می‌کند که در برخی موارد، دین و قومیت با یکدیگر هم‌پوشانی دارند، اما این امر برای تمام گروه‌های قومی صادق نیست. او گروه‌هایی نظیر آمی‌ش‌ها، مورمون‌ها، هاترایت‌ها و یهودیان را به‌عنوان نمونه‌هایی ذکر می‌کند که در آنان ارتباط نزدیکی میان مذهب و قومیت وجود دارد. در چنین مواردی، دین ممکن است نقشی اساسی و تعیین‌کننده در شکل‌گیری قومیت ایفا کند، اما تأثیر دین در این فرآیند معمولاً تحت تأثیر عوامل دیگری همچون منشأ جغرافیایی، زبان و تاریخ خاص هر گروه قرار می‌گیرد (Religion and Identit, 2013:3).

در ایران، پیوند میان دین و جامعه از دوران باستان به‌طور مستمر برقرار بوده، به‌طوری‌که هویت ملی و استقلال کشور اغلب در گرو وحدت مذهبی و هم‌پیوستگی دین و دولت قرار داشته است. در این راستا، مذهب به‌عنوان عاملی برای حفظ یکپارچگی فرهنگی و سیاسی، همواره در تقویت هویت جمعی ایرانیان و در استمرار استقلال و خودمختاری این سرزمین نقشی برجسته ایفا کرده است (Goudarzi, 2008: 68). در مورد جامعه شیعی ایرانی، رابطه بین مذهب و هویت اجتماعی پیچیدگی‌های خاص خود را دارد. در ایران، به‌ویژه پس از رسمیت تشیع در دوره صفوی، مذهب به عنصری اساسی در شکل‌گیری هویت اجتماعی

مفهوم رهبری معنوی

اصول اعتقادی مذهب شیعه به‌عنوان عناصر بنیادی در شکل‌گیری هویت اجتماعی مسلمانان شیعه، با تأکید بر عدالت و رهبری معنوی، نقش بسزایی دارند. این هویت عمیقاً با تاریخ و فرهنگ جوامع شیعه پیوند خورده و به‌عنوان معیاری برای سنجش مشروعیت حکومت‌ها و کارکرد اجتماعی نخبگان مذهبی به‌کار می‌رود. شیعیان بر این باورند که هر نظام سیاسی باید به تأسیس عدالت و رهبری معنوی بپردازد تا بتواند زمینه‌ساز پیشرفت و تعالی جامعه باشد (Mohammadi Rey Shahri, 2008: 97).

مفهوم اجتهاد در مذهب شیعه نه‌تنها ابزاری برای تفسیر متون دینی است، بلکه فرایندی اجتماعی به‌شمار می‌رود که به مسلمین شیعه این امکان را می‌دهد تا آموزه‌ها را با تحولات زمانه خود سازگار کنند (Hossein Zadeh, 2016: 113).

این رویکرد به حفظ هویت و ارزش‌های شیعه در محیط‌های متنوع اجتماعی کمک می‌کند. همچنین، رهبری معنوی امامان و عالمان دینی نه‌تنها به‌عنوان یک اصل دینی، بلکه به‌عنوان یک عنصر هویتی در زندگی اجتماعی شیعیان نمایان می‌شود. این پیوستگی اجتماعی باعث می‌شود که افراد با چالش‌های اجتماعی مواجه شوند و درعین‌حال، حس تعلق به جامعه شیعه را تقویت کنند. درنهایت، اصول اعتقادی شیعه و پیوند آن‌ها با هویت اجتماعی مسلمانان، جنبه‌های معنوی و اجتماعی را در برمی‌گیرد. این هویت، با ارزش‌های بنیادینی چون عدالت و رهبری، به شیعیان این امکان را می‌دهد که به‌عنوان جامعه‌ای فعال در عرصه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی و فرهنگی عمل کنند و ساختار پیچیده جامعه شیعه را بهتر شناسایی و تحلیل کنند.

مفهوم عدالت و انصاف

عدالت و موضوعات وابسته به آن در سنت اسلام از جایگاه ممتازی برخوردارند. به گفته برخی نویسندگان در قرآن و سنت، بعد از وجود خداوند، راستی، برابری و میانه‌روی در صدر تأکیدات اصول دینی و اخلاقی قرار می‌گیرند و این هم به دلیل ارزش ذاتی این اصول و هم به‌عنوان واکنشی علیه شرایط اجتماعی قبل از اسلام که توجهی به عدالت نداشت یا کمتر به آن توجه می‌کرد، صورت پذیرفته است (Khadduri, 2015: 33). در سنت شیعی نیز، مفهوم

شیعیان تبدیل شد. با تأسیس دولت صفوی و تثبیت مذهب تشیع، تحولی بنیادین در هویت اجتماعی و دینی ایرانیان ایجاد شد. تشیع نه‌تنها به‌عنوان یک مذهب، بلکه به‌عنوان عنصری هویتی و فرهنگی در فرآیند شکل‌گیری هویت ملی ایرانیان مطرح شد. در این دوره، تشیع به یکی از ارکان اصلی هویت اجتماعی ایرانیان تبدیل‌گشت که نه‌تنها در زمینه‌های فرهنگی و مذهبی، بلکه در ساختارهای سیاسی و اجتماعی نیز تأثیرات چشمگیری نهاد (MontazerAlghaem & Jafari, 2011). مذهب شیعه در این مرحله از تاریخ، بیش از هر زمان دیگری به عامل همگرایی هویت اجتماعی مبدل شد، به‌طوری‌که بسیاری از ارزش‌ها، سنت‌ها و نمادهای شیعی به‌طور مستقیم با هویت ملی و اجتماعی ایرانیان پیوند خورد.

اصول مذهب شیعه به پنج اصل اساسی شامل توحید، نبوت، معاد، امامت و عدل اشاره دارد که هسته اصلی و ساختار بنیادین این مذهب را تشکیل می‌دهند. ایمان به‌تمامی این اصول، فرد را به‌عنوان یک شیعه به‌حساب می‌آورد و عدم باور به هر یک از آن‌ها او را از دایره مذهب تشیع خارج می‌کند. البته سه اصل نخست، یعنی توحید، نبوت و معاد، از اصول دین به‌شمار می‌روند و عدم اعتقاد به هرکدام از آن‌ها منجر به کفر و خروج از اسلام می‌شود. در این میان، امامت و عدل از اصول ویژه و اختصاصی مذهب شیعه به‌حساب می‌آیند. شیعه عدل و امامت را به‌عنوان اصول بنیادین مذهب خود می‌داند، زیرا این دو مفهوم در سطوح اعتقادی، سیاسی و اجتماعی نقش اساسی دارند. عدل به‌عنوان یکی از صفات بارز خداوند و امامت به‌عنوان رهبری معنوی و سیاسی جامعه اسلامی، برای هدایت و تأمین عدالت در جامعه ضروری دیده‌شده و این دو اصل در مذهب شیعه همواره جایگاه ویژه‌ای داشته است (Lahiji, 2004: 9) (Mesbah Yazdi, 2005: 27). «رهبری معنوی» و «عدالت» در اندیشه شیعی، نه‌تنها تأثیرات عمیقی بر ساختار اجتماعی و سیاسی جامعه داشت، بلکه در فضای فرهنگی ایران نیز تجلی یافت (Goudarzi, 2008: 69-70).

حالتی که انسان احوال متعادل و متساوی داشته باشد، برقرار دیده است. (Sheikh Tusi, 1967:271) بر تعریفی دیگر، علامه طباطبائی حق هر صاحب حقی را از نیروها به او دادن و در جایگاه مناسب خود قرار دادن، عدالت نامیده است (Tabataba'i, 1981:371). امام موسی بن جعفر^(ع) نیز برای عدالت همان منظور را در نظر گرفته‌اند، یعنی خداوند هیچ‌گونه مالی را رها نکرده، بلکه آن را قسمت کرده و حق هر صاحب حقی از خواص و عوام، فقرا و مساکین و همه قشرهای مردم را به او داده به گونه‌ای که اگر عدالت در میان مردم برقرار شود، همه بی‌نیاز خواهند شد (Sheikh Kuleyni, 2006:345).

یافته‌های تحقیق

داده‌های حاصل از جدول ۱، به نرم‌افزار تحلیل آماری SPSS منتقل و مطابق جدول ۲، خروجی‌های میانگین گشودگی، حداقل و حداکثر میزان گشودگی و دامنه تغییرات گشودگی از آن استخراج شد.

عدالت در چنان مرتبه ممتازی قرار دارد که در زمره اصول دین و همراستا با توحید قرار گرفته و از نشانگان متمایزکننده شیعه محسوب می‌شود. (Hossein Zadeh, 2016: 113) عدل با معناهای متفاوتی چون راست کردن یا راست نشستن، تعدیل و اصلاح کردن، دوری گزیدن، جدایی از باطل و پیوستن به راست، برابر یا متساوی بودن، جفت‌وجور یا هم‌سنگ کردن، متوازن یا هم‌وزن کردن یا در وضعیت برابر قرار دادن، تعریف شده است. (Khadduri, 2015: 27-28) گاهی در تعاریف، عدل برابر مساوات مطرح می‌گردد. آن‌گونه که راغب اصفهانی در مفردات، عدل را تقسیم به‌طور مساوی تعریف می‌نماید و می‌نویسد: «آسمان و زمین بر پایه عدالت استوار شده‌اند و اگر یک رکن از چهار رکن جهان از ارکان دیگر بیشتر و یا کم‌تر باشد، جهان به مقتضای حکمت با نظم نخواهد بود.» (Raghib al-Isfahani, 1995:45) ابن‌منظور نیز در لسان‌العرب عدل را به‌تساوی میان دو چیز معنا کرده است. (Ibn Manzur, 1996: 112) در همین راستا، شیخ طوسی عدالت را در

جدول ۲: آمار توصیفی مربوط به میزان گشودگی در مساجد دوره‌های قبل و بعد از دوره صفوی (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

میانگین گشودگی	شمال غرب	جنوب شرق	جنوب غرب	شمال شرق	تعداد	مساجد سلجوقی، ایلخانی، تیموری
۳۲	۳۲	۳۲	۳۲	۳۲	میانگین	
۴۴	۵۰	۴۷	۲۷	۵۱	دامنه	
۵۹,۲۵	۹۰	۹۰	۱۰۰	۸۰	کمترین	
۱۳,۷۵	۰,۰۰	۰,۰۰	۰,۰۰	۲۰	بیشترین	مساجد دوره صفوی، قاجار
۷۳	۹۰	۹۰	۱۰۰	۱۰۰	تعداد	
۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	میانگین	
۵۴	۶۰	۵۹	۳۹	۵۷	دامنه	
۹۵	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۸۰	کمترین	
۵	۰,۰۰	۰,۰۰	۰,۰۰	۲۰	بیشترین	
۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰		

نیز به میزانی که در اصول باهم هم‌پوشانی دارند، در تفاوت‌ها باهم افتراق ندارند و نمی‌توان از تغییر گرایش‌های جدی سخن گفت. به همین دلیل، در مطالعات مربوط به مساجد چه در آن دسته که توسط مسلمانان انجام گردیده و چه در آن دسته که توسط غیرمسلمانان انجام شده است، واژه «مساجد مسلمانان» برخلاف واژه‌های «مساجد اهل تسنن

قبل از بررسی تحلیلی داده‌های آماری، ذکر سه نکته الزامی است:

۱. ساخت مسجد در کل تاریخ اسلام در ایران یا جهان عمدتاً وابسته به اصول دین اسلام است. به دلیل اینکه آموزه‌های دین اسلام در دو مذهب تشیع و تسنن از اشتراکات بیشتری نسبت به تفاوت‌های آن برخوردار است، مساجد دو مذهب

میانگین میزان مؤلفه گشودگی گنبدخانه به فضاهای اطراف در بین مساجد قبل از دوره صفوی شامل مدارس دوره‌های سلجوقی، ایلخانی و تیموری ۴۴٪ است. به این معنی که از مجموع هر چهار جداره زیر گنبد، به صورت متوسط ۴۴٪ به فضاهای مجاور گنبدخانه شامل شبستان‌ها و یا ایوان باز بوده است. این عدد در مورد مساجد مربوط به مذهب شیعه یعنی مساجد دوره‌های صفوی و قاجار ۵۴٪ است و جرزهای زیر گنبد در این مساجد ۱۰٪ بیشتر گشایش یافته‌اند. این گشودگی در جبهه شمال شرق که جبهه متصل به ایوان و آن هم متصل به حیاط مسجد است، در مساجد قبل از دوره صفوی ۵۱٪ و در مساجد دوره‌های صفوی و قاجار ۵۷٪ است.

گشودگی در جبهه جنوب غرب که جبهه متصل به محراب مسجد و رو به سوی قبله است، در مساجد قبل از دوره صفوی ۲۷٪ و در مساجد دوره‌های صفوی و قاجار ۳۹٪ است. این گشودگی در جبهه جنوب شرق که جبهه متصل به شبستان‌های مسجد است، در مساجد قبل از دوره صفوی ۴۷٪ و در مساجد دوره‌های صفوی و قاجار ۵۹٪ است. در نهایت، گشودگی در جبهه شمال غرب که آن نیز جبهه متصل به شبستان‌های مسجد است، در مساجد قبل از دوره صفوی ۵۰٪ و در مساجد دوره‌های صفوی و قاجار ۶۰٪ است.

بررسی اعداد نشان می‌دهد گنبدخانه مساجد دوره‌های صفوی و قاجار، در تمام اضلاع خود گشودگی بیشتری به سوی ایوان یا شبستان‌ها یا حتی در سمت محراب داشته‌اند. این افزایش در جهات جنوب شرقی و غربی رو به سمت قبله، محراب و شبستان ۱۲٪، در سمت شبستان شمال غربی ۱۰٪ و به سمت ایوان ۶٪ بوده است. دلیل اینکه تفاوت گشودگی به سمت ایوان‌ها کمتر از تفاوت گشودگی به سمت جبهه‌های دیگر است را می‌توان به مقدار بالای گشودگی به سمت ایوان -جبهه مجاور حیاط- در مساجد قبل از دوره صفوی دانست.

مقایسه میزان گشودگی در چهار جداره گنبدخانه مساجد قبل از دوره صفوی نشان می‌دهد، بیشترین گشودگی به سمت فضای ایوان و کمترین آن مربوط به محراب است. همین مقایسه در مساجد دوره‌های صفوی و قاجار دلالت

و یا تشیع» کاربرد بسیار گسترده‌ای دارد. با این وجود، از آنجاکه مساجد آینه تمام‌نمای جهان‌بینی هر دو مذهب هستند و پیروان دو مذهب از این زمینه برای نگارش آنچه به آن می‌اندیشیدند، استفاده کرده‌اند، قطعاً تفاوت‌هایی در ساخت مساجد آن‌ها به میزان همان تفاوت‌های دو مذهب وجود دارد.

۲. اصولاً معماری ایران مسیر ممتدی را طی نموده که باعث پایداری آن در طول زمان شده است. تغییرات و تحولاتی که با تغییر حکومت‌ها و حتی مذاهب در معماری صورت پذیرفت، خیلی جدا از شاکله و ساختار قبلی معماری دوره یا ادوار قبلی نبوده است. بهترین شاهد این مدعا، معماری قبل و بعد از اسلام است. ایرانیان حتی در ساخت مساجد که عملکردی نوظهور بود، معماری آتشکده‌ها یا ایوان‌های قبل از اسلام را جهت خلق فضای جدید بستر کار خود قرار دادند. بنابراین، معماران صفوی هم حتی با رسمیت مذهب تشیع، الگوی متفاوتی را برای مساجد خود خلق نکردند و بر همان ساختار قبلی جهت انطباق با مذهب جدید تغییراتی را اعمال نمودند که منجر به آفرینش فضاهای جدید و متنوعی شد.

۲. در موضوع گشودگی فضای گنبدخانه، تنوع و پیشرفت در سیستم‌های سازه‌ای و مصالح نیز نقشی جدی خواهند داشت، ولیکن به دلیل اینکه ۱. در این تحقیق درصد گشودگی و نه مقدار آن اندازه‌گیری شده است، ۲. همان‌گونه که جدول ۱ نشان می‌دهد، در ادوار مختلف با فضاهایی با گشودگی‌های مختلف مواجه هستیم و بنابراین میانگین افزایش را می‌توان به موضوعی فراتر از محدودیت یا امکانات سازه‌ای و مصالح مرتبط کرد و ۳. حتی با پذیرش امکان افزایش توان سازه‌ای جهت گشایش بیشتر گنبدخانه در دوره‌های صفوی و قاجار، تمایل حرکت به سمت حل مسائل سازه‌ای، می‌توانست وابسته به خواست جامعه شیعی باشد. همان‌گونه که در طول تاریخ، نیاز موجب خلق می‌شده است.

سه نکته فوق نشان می‌دهد هنگام مطالعه معماری مساجد شیعی دوره صفوی تا قاجار، نباید انتظار گونه‌کاملاً متفاوتی را داشت، بلکه تفاوت‌ها را باید در زیرگروه مساجد مسلمانان ایرانی جستجو کرد.

بر این دارد که بیشترین گشایش فضای گنبدخانه به سمت شیبستان‌ها انجام شده است.

به دلیل جای‌گرفتن محراب در جبهه جنوب غربی گنبدخانه، در بسیاری از مساجد یا این جبهه کاملاً مسدود است و یا اینکه مقدار گشایش آن کمتر از جبهه‌های دیگر است. بنابراین، برخلاف گشودگی از سمت ایوان، محراب از گشودگی کمتری در هر دو دوره برخوردار است. با این وجود، گشایش به این سمت در مساجد تشیع به مقدار زیادی افزایش یافته است. در مواردی مانند مسجد آقابزرگ کاشان مربوط به دوره قاجار، این جبهه کاملاً باز است که البته نمی‌توان نقش شرایط اقلیمی را در این موضوع نادیده نگاشت.

بحث

در طول تاریخ تمدن، انسان سهم بالایی از امکانات اقتصادی و فناوریانه خود را صرف ساخت فضاهای نیایشی نموده است. بناهای آئینی برجای مانده از ادیان مختلف، ضمن دلالت بر این موضوع، متأثر از اندیشه‌های برتری هستند که سخن زمانه خود را چهره‌ای مادی و ماندگار بخشیده‌اند. در معماری ایران نیز، شکل‌گیری فضاهای کالبدی، به شیوه‌های متعدد، از فضای اندیشه‌ای فلسفی و حکمی حاکم بر آن متأثر بوده است (Pourjafar, Yeganeh & Farahani, 2016:45). بر همین اساس، با پذیرش اینکه جهان‌بینی شیعی بر شکل‌گیری مساجد شیعی تأثیر گذارده است، می‌توان با مطالعه مساجد دوران تشیع، مفاهیم این مذهب را بازشناسی نمود. از آنجاکه دو اصل رهبری معنوی و عدالت وجوه متمایزکننده مذهب شیعه از مذاهب دیگر و فرق اسلامی است، در ادامه نشان داده می‌شود چگونه در مساجد (به‌صورت خاص گنبدخانه) این دو اصل بازتاب یافته‌اند.

تجلی مفهوم رهبری معنوی و تقویت هویت اجتماعی

مشترک در گنبدخانه مساجد شیعی

گنبدخانه مساجد به‌عنوان فضایی فیزیکی و مادی، به‌واسطه دربرداشتن منبر و محراب، نه‌تنها جایگاه رهبری معنوی بوده، بلکه نقش مهمی در تقویت هویت اجتماعی مشترک در جامعه اسلامی ایفا می‌کند. طبق نظر «سواژه»، گنبدخانه در

ابتدا به‌عنوان مقصوره، فضایی جداشده از دیگر فضاها برای حفظ امنیت حاکم بوده (Sauvaget, 1938:118).

اما به‌مرورزمان به محل استقرار رهبری معنوی تبدیل‌شده و تلاش برای اینکه نمازگزاران بیشتری امکان دیدن و شنیدن رهبری را داشته باشند، از طریق گشوده کردن آن انجام پذیرفت. اتینگهاوزن و گرابار گنبدخانه را «انعکاسی از سنت مبهم مقصوره‌سازی بزرگ در مساجد» در دوره سلجوقی می‌دانند که به دلایلی نامعلوم با ساختار مساجد دیگر ستون‌دار نیز ارتباط می‌یابد (Ettinghausen & Grabar, 2022: 30).

در ادامه به موضوعاتی اشاره خواهد شد که به‌صورت معنایی، مفهوم رهبری معنوی و تقویت هویت اجتماعی مشترک را در این فضا تداعی می‌کنند و نشان می‌دهند چگونه گنبدخانه‌ها، خصوصاً در مساجد شیعی صفویه و قاجار، تجلیگر این معنا هستند که رهبری معنوی به‌عنوان دستی از سوی پروردگار، هدایت‌کننده فردی است (در اینجا نمازگزار) که قصد تقرب به درگاه الهی دارد.

۱. وجود گنبد رفیع‌تر از سقف مسجد، باعث خوانایی فضای گنبدخانه برای افراد می‌شود و این خوانایی بلافاصله پس از ورود به مسجد نمایان می‌گردد. از آنجاکه یکی از کارکردهای گنبدخانه، جا دادن محراب در جداره جنوب غربی آن است، هر مخاطبی که حتی برای بار نخست به مسجدی وارد شده است، موفق به کشف مسیر حرکت به سمت قبله می‌شود و از سردرگمی در فضا رها می‌گردد. به نسبتی که گشودگی فضای گنبدخانه بیشتر باشد، ابهام یافتن مسیر در داخل مسجد به سمت محراب نیز کاهش می‌یابد. این کاهش موانع حسی و ملموس کردن حضور محراب به این شیوه، علاوه بر اعطای خاصیت هدایتگری به محراب، شأن و منزلت آن را در مرتبه بالاتری قرار می‌دهد و احساس تعلق و هویت اجتماعی مشترک را در میان نمازگزاران تقویت می‌کند.

گنبدخانه رابط بین مقصوره، محراب، منبر و راهروهاست (Hillenbrand, 2001:53) قرار گرفتن گنبدخانه بین جداره‌های جداکننده جسیم، از مطلوبیت این ارتباط می‌کاهد. پوپ در توصیف مسجد امام اصفهان، طاق‌های متقاطع را بانی ارتباط و اتصال فضا تا محراب می‌داند،

گنبدخانه در انتهای نظام سلسله‌مراتبی مسجد که از ورودی شروع و با گذشتن از حیاط و ایوان به گنبدخانه می‌رسد، بر جایگاه گنبدخانه و درنهایت بر جایگاه محراب به‌عنوان مقصد نهایی محور هدایت‌کننده نمازگزاران به مسجد، تأکید می‌نماید. محدود کردن گنبدخانه در بین دیوارها، نهایت این مسیر را از ادراک حواس خارج می‌کند و به تقویت احساس تعلق و هویت مشترک در میان نمازگزاران کمک می‌کند.

نظام سلسله‌مراتبی در محور عمودی: بیشترین نقشی که محور تقارن گنبدخانه در راستای عمودی به عهده دارد، ایفای نقش نمادین نه‌تنها در جهت بیان تکامل تدریجی در صورت تبعیت از رهبری معنوی، بلکه در جهت بیان رستگاری ابدی در صورت قبول مفهوم یگانگی آفریدگار است. در اینجا نوعی حرکت از زمین (مکان کم‌ارزش) به آسمان (مکان ماورائی) و به‌نوعی حرکت از کثرت به وحدت صورت می‌گیرد. پس محور عمودی نیز خود القاکننده مرکزیت است (Bemanian & Silvaye, 2012: 25). اجزاء نیز به‌نوعی آن را بیان می‌کنند، مانند شکل هندسی دایره و حلقه‌های دایره‌وار تزیینات زیر سقف گنبد که مبین سیر و سلوک به سمت مقصد آمال عناصر در حرکت به‌سوی مرکز است.

۳. از آنجاکه برای هنرمند مسلمان نزدیک‌ترین نماد و مظهر به وحدت الهی، نور است، تلاش او این بود که در تمامی آثار خود به‌غایت ممکن از نور بهره‌برداری کند (Burckhardt, 1986: 88). هم‌زمان با پیدایش گنبدخانه‌ها، یکی از دغدغه‌های اصلی در طراحی گنبد، مقابله با تنش‌های سازه‌ای پوسته به‌گونه‌ای بود که پوسته یا ساقه گنبد امکان بیشترین بازشدگی‌ها را برای ورود نور فراهم سازد (Mahdavi Nejad & Motavar, 2012: 2). به‌ویژه از دوره صفویه و ظهور مذهب تشیع و اهمیت نور در جهان‌بینی شیعه (همان‌گونه که مکتب اشراق توسط سهروردی بنیان‌گذاری و موردحمایت متفکرانی چون ملاصدرا قرار گرفت)، معماران در تلاش بودند تا با افزایش تعداد پنجره‌های زیر گنبد، شرایط بهینه‌ای برای نورگیری از این مسیر ایجاد کنند. نور حاصل از این پنجره‌ها روشنایی فضای گنبدخانه را به همراه داشت و چنانچه حائلی بین

به‌گونه‌ای که نمازگزاران با دیدن هم به آگاهی متقابل و عبادت مشترکی می‌رسند که هسته اصلی اسلام است. او تأکید می‌کند که در این مسجد، ساختمان در خدمت دین درآمده و به تقویت هویت اجتماعی مشترک در میان مؤمنان کمک می‌کند (Pope, 2003: 211).

۲. در نظام سلسله‌مراتبی که از ویژگی‌های بنیادین جهان‌بینی شیعیان محسوب می‌شود، تمامی موجودات به‌سان حلقه‌های زنجیر، بدون انحراف از وجود محض تا عدم مطلق، در یک تعامل سلسله‌مراتبی و درهم‌تنیده قرار گرفته‌اند. مقام هرکدام در این نظام به درجه شدت و ضعف مرتبه وجودی آن‌ها بستگی دارد (Nasr, 1980: 114) در جهان‌بینی شیعه، وصول به حقیقت نیز به‌صورت سلسله‌مراتبی حاصل می‌شود. این سلسله‌مراتب به دو صورت در فضاها محقق می‌گردد: گونه نخست با هدف انتظام شکلی و گونه دوم با هدف سامان‌دهی فضا صورت می‌پذیرد. هر دو نوع می‌توانند کارکردی، معنایی یا نمادین باشند. در وجه کارکردی، رعایت سلسله‌مراتب جهت دسترسی به فضای اصلی صورت می‌پذیرد و در وجه معنایی، آماده‌سازی روانی مخاطب برای استفاده از فضاها هدف است. در حالت سوم، از سلسله‌مراتب برای بیان مفهومی خاص استفاده می‌شود. این اصل در مساجد با هدف کارکردی، نمادین و معنایی به کار گرفته می‌شود و به تقویت هویت اجتماعی مشترک کمک می‌کند. سلسله‌مراتب فضایی عامل تداوم حرکت در مساجد است. محور حرکت از لحظه‌ای که انسان وارد مسجد می‌شود تا زمانی که آرام می‌گیرد و مشغول انجام امور عبادی می‌شود، ادامه دارد (Fathi Azar & Hamze Nejad, 2014: 60). این محور در هدف کارکردی، فضا را ساماندهی و منتظم می‌کند و به‌واسطه این خصلت، آن را از محیط آشفته متمایز می‌سازد. در هدف معنایی، ذهن و روان فرد را جهت خلوت و عبادت آماده می‌کند و در هدف نمادین، زبان بیانی سازندگان خود را در جهت اهداف مذهبی نمایان می‌سازد.

نظام سلسله‌مراتبی در محور افقی: نظام سازماندهی عناصر در مساجد به‌گونه‌ای است که ایوان‌ها کاملاً منطبق بر محور تقارن مسجد قرار می‌گیرند و از حیاط نیز می‌گذرند. بعد از ایوان، محور تقارن به گنبدخانه منتهی می‌شود. موقعیت

گنبدخانه و فضای شبستان وجود نمی‌داشت، فضای شبستان نیز از روشنایی آن برخوردار می‌شد.

ذکر این نکته الزامی است که شبستان تنها از جبهه مجاور حیاط نورگیری می‌کرد و در صورتی که عمیق بود، به فضایی تاریک تبدیل می‌شد. به دلیل اهمیت نور در حوزه معنایی مساجد شیعی، تلاش بر این بود که هر عنصری که مانع ورود نور از پنجره‌های زیر گنبد به دیگر فضاها باشد، حذف یا کاهش یابد. گشاده بودن گنبدخانه به شبستان و هدایت سلسله‌مراتبی نور به شبستان از این طریق، مفهوم هدایت اجتماعی را به صورت سلسله‌مراتبی تداعی می‌کند. در این راستا، حضور نور و روشنایی به‌عنوان نماد همبستگی و هویت اجتماعی مشترک، فضایی همدلانه و فراگیر را در مساجد ایجاد می‌نماید که بر احساس تعلق افراد به جامعه اسلامی تأکید دارد.

تجلی مفهوم عدالت در گنبدخانه مساجد شیعی

در دوره صفویه، با تسلط مذهب شیعه و هدف نمایش وحدت الهی، تمرکز معماری بر ایجاد انسجام و یکپارچگی بین مردم از طریق رعایت عدالت به تأسیس عدل الهی بود. به‌طور کلی، عدالت در معماری به صورت برقراری توازن، تعادل، تقارن و هماهنگی تجلی می‌یابد. این اصول می‌توانند در ساحت فیزیکی و مادی یا در ساحت معنایی به گونه‌های زیر نمایان شوند:

۱. قاعده گنبدخانه به صورت دایره است و سپس به صورت کروی حجم پیدا می‌کند. دایره، کامل‌ترین شکل هندسی است که از هر طرف نسبت به مرکز خود قرینه است و به‌طور اصولی از شعاع‌ها و اقطار برابری برخوردار است. نقطه در مرکز دایره، نمایانگر تمامیت و یکپارچگی شعاع‌ها و خطوطی است که از مبنایی مشترک و هماهنگ با یکدیگر نشأت می‌گیرند. فریتهوف شوان، حکیم و عارف معاصر در بیان رمز دایره می‌نویسد: «دایره نقطه‌ای است گسترش یافته. نقطه، رمز امر مطلق یا جوهر اعلی؛ شعاع‌های دایره، رمز تشعشع، محیط دایره، رمز انعکاس و تسطیح کل دایره، رمز خود وجود تا سطح خاصی از وجود است» (Nasr, 1980: 119). از چرخش قوس گنبد حول محور عمودی که از مرکز دایره قاعده می‌گذرد، حجم کره‌گون گنبد شکل می‌گیرد. در اینجا، فاصله تمامی خطوط منحنی این حجم تا مرکز دایره با یکدیگر

برابر است. همه اجزاء در شکل هندسی کره در جریان این حرکت سهیم هستند، یعنی همگی باهم از پایه گنبد حرکت را آغاز می‌کنند، تمام نقاط به‌طور یکسان و در یک درجه قرار دارند و همگی به‌طور همزمان به مرکز گنبد می‌رسند که هدف اصلی شکل است (Bermanian & Silvaye, 2012: 27). به این ترتیب، در گنبدخانه‌های مساجد، هر یک از شاخص‌های فیزیکی گنبد، از جمله درون‌گرایی، دایره‌وار بودن، تقارن نقطه‌ای و محور عمودی، امکان سازماندهی سایر عناصر را حول مرکز گنبد و محور عمودی منتهی به این مرکز فراهم می‌آورند (Ibid). در این حالت، گنبد به کامل‌ترین حالت ممکن با ایجاد صفات تعادل، توازن، هماهنگی و یکپارچگی، به انتظام بخشیدن محیط مسجد نائل می‌شود. محدودیت این فضا میان جداره‌های سنگین از درک نقش انتظام‌دهنده آن می‌کاهد و بنابراین، معماران دوره‌های صفوی و قاجار با نمایش صفات مذکور، ادراک حسی عدالت را موجب می‌شدند. به‌عنوان مثال در مسجد آقابزرگ کاشان، گنبدخانه در انتهای محور اصلی مسجد، علاوه بر انتظام‌بخشی به فضا، با گشایش خود ادراک حسی تقارن، تعادل و هماهنگی را به وجود می‌آورد و در نهایت موجب تقویت عدالت اجتماعی می‌شود. این ویژگی‌ها، علاوه بر زیبایی و هماهنگی، احساس تعلق و هویت اجتماعی مشترک را در میان نمازگزاران تقویت می‌کند.

۲. جداره‌های گنبدخانه اصولاً به‌عنوان عنصری محدودکننده به شمار می‌روند و از این رو، گنبدخانه‌ها حتی از طریق ایجاد روزنه‌ای کوچک به فضاهای اطراف خود باز بوده‌اند (Ardalan & Bakhtiar, 2019: 32). در ادوار قبل از دوره صفویه که میزان گشودگی کمتر بود، گنبدخانه بین دو قطب متضاد جسامت دیوارهای ضخیم گنبدخانه و سبکی فضای زیر گنبد در نوسان بود. در مساجد شیعی دوره‌های صفویه و قاجار، تلاش می‌شد با افزایش گشودگی گنبدخانه، از جسامت دیوارها کاسته و توازن فضا افزایش یابد. گسترش گنبدخانه به دهانه‌های مجاور، در جهت هماهنگ‌سازی دو عنصر با محتوای ناهماهنگ، سبب گردید که در این مساجد فضاها، از یکپارچگی و پیوستگی ساختاری و بصری، شفافیت و انسجام بالایی برخوردار شوند. این پیوستگی

گنبدخانه در جهت قبله کاملاً تهی گردیده و حتی از عناصر محراب و منبر نیز صرف نظر شده است.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف پاسخ‌گویی به این سؤال شکل گرفت که آیا نوع جهان‌بینی مذهب تشیع بر شکل‌گیری گنبدخانه مساجد تأثیری نهاده است و در صورت وجود چنین تأثیری، چگونه دو اصل رهبری معنوی و انصاف به‌عنوان اصول تعریف‌کننده تشیع، در گشودگی فضای گنبدخانه به فضاهای مجاور تجلی یافته‌اند. با بررسی ۵۵ مسجد از ادوار قبل و بعد از رسمیت تشیع در ایران و اندازه‌گیری میزان گشودگی جداره‌های گنبدخانه به فضاهای مجاور شامل ایوان، شبستان و محراب و همچنین انجام بررسی‌های توصیفی و تحلیلی در این خصوص، نشان داده شد که میزان گشودگی در جداره‌های گنبدخانه در هر چهار طرف بین ۶٪ تا ۱۲٪ افزایش نشان می‌دهد. بررسی گنبدخانه‌های ساخته‌شده در دوره تشیع ایران روشن ساخت که با وجود اینکه مساجد شیعی ایران نسبت به مساجد قبل، تفاوت ساختاری نداشته‌اند، مفاهیم مذهب تشیع و اصول رهبری معنوی و انصاف در گنبدخانه مساجد، به معنادارترین شیوه بیانی تجلی یافته‌اند. اصل رهبری معنوی سبب برخورداری محیط از ویژگی‌های خوانایی و وضوح، روشن‌گری و هدایت‌گری و برخورداری از نظام سلسله‌مراتبی و نور و شفافیت شده است. همچنین، نشان داده شد که چگونه گنبدخانه‌ها با آن میزان گشایش می‌توانند به شیوه‌های گوناگون، از جمله برتری ندادن یک فضا به فضای دیگر، موجب ایجاد ادراک تعادل، توازن، تقارن و هماهنگی شوند. این عوامل در نهایت به تقویت هویت اجتماعی مشترک در جامعه کمک می‌کنند و فضایی همدلانه و همبسته در مسجد ایجاد می‌نمایند.

منابع و مأخذ

- Ansari, M., Okhovat, H. S., & Molai, M. (2008). Investigating the impact of Shia beliefs on spatial relations in Shia mosques. *Shiite Studies*, 23, 145-175. <https://sid.ir/paper/119615/fa>
- Ardalan, N., & Bakhtiar, L. (2019). *The Sense of Unity* (Trans. V. Jalili). Isfahan: Khak.

ساختاری و تداوم حاصل از آن، ضمن تبدیل تدریجی فضاها به هم و جلوگیری از قطع ناگهانی فضا، موجب هم‌پیوندی فضاها با یکدیگر شده است. در نتیجه، تمامی فضاها در جهت ایجاد تعادل، یک ترکیب واحد و خوانا را ارائه می‌دهد، به‌گونه‌ای که گردش حواس و حرکت فیزیکی به‌راحتی در همه قسمت‌های مسجد برقرار گردد و حس تعلق و همبستگی را در جامعه اسلامی تقویت نماید.

۲. عرفای مسلمان، گنبد را شکلی واجد تصویرپردازی زنده، حیاتی و اندیشه‌ای می‌دانند که به مدد امکانات ماده، تجلی می‌یابد (ibid). شاهد این امر گنبدخانه‌های مساجد اسلامی هستند که مستقل از زمان و مکان شکل‌گیری، آینه‌ای از ایده‌آل‌های زیبایی‌شناختی مسلمانان می‌باشند. از آنجاکه در تفکر شیعه عالم مثال بین دو عالم محسوس که جایگاه ماده است و عالم معقول که جایگاه روح است، قرار می‌گیرد. در معماری گنبدخانه مساجد شیعی، از هیچ تلاشی در خصوص نمادپردازی مذهبی با رجوع به عالم مثال در جهت نیل به رموز حقیقت و الوهیت فروگذار نگردیده است. در نتیجه، گنبد‌های متمایزی خلق شدند که منجر به دوقطبی شدن فضاها با مسجد به لحاظ اهمیت و زیباشناسی گردیدند. از ویژگی‌های این گنبد‌ها می‌توان به گشادگی، سیلان، معلق و بی‌وزنی آن‌ها اشاره کرد که در برابر سکون و ثبات شبستان خودنمایی می‌کردند. به دلیل اینکه گنبدخانه ذاتاً عنصری محدوده‌دار بود، محدود شدن این عنصر در جداره‌های ضخیم آن، تمایز فضای زیر گنبد را از فضاهای بیرون گنبدخانه تقویت می‌نماید و از آنجاکه هر تأکیدی مبنی بر برتر شمردن یک مکان نسبت به دیگر مکان‌های مسجد، مغایر با اعتقادی است که قداست تمام بخش‌های مسجد را یکسان می‌داند (Hillenbrand, 2001: 78)، درجه‌بندی شدن فضاها از مطلوبیت آن‌ها از این حیث می‌کاست. به همین دلیل، گشودگی گنبدخانه به فضاهای اطراف، ضمن متعادل‌سازی ارزش دو فضا از طریق مرتبط نمودن آن‌ها و ایجاد یک فضای واحد و هماهنگ، به‌گونه‌ای عمل می‌نماید که معانی نمادپردازانه گنبد از تمامی نقاط مسجد به‌صورت کامل و مساوی درک گردد. به‌عنوان مثال در مسجد آقابزرگ کاشان، جهت گشایش کامل فضای گنبدخانه به فضاهای اطراف، دیوار

- Iranian mosques: A narrative of spatial continuity and discontinuity. *Honarhaye Ziba*, 3, 21-30. [10.22059/JFAUP.2015.56875](https://doi.org/10.22059/JFAUP.2015.56875)
- Hosseini Zadeh, S. M. A. (2016). Legitimacy and justice in Shiite political thought: An introduction to justice-based legitimacy. *Shiite Studies*, 53, 87-118. https://www.shiitestudies.com/article_25327.html
- Ibn Manzur, M. B. M. (1996). *Lisan al-Arab*. Beirut: Dar Sadir. <https://lib.eshia.ir/40707/1/1>
- Khadduri, M. (2015). *The Muslim Understanding of Justice* (Trans. S. Zahoori & M. Younesi). Qom: Mofid University.
- Lahiji, A. (2004). *The Essence of Wisdom* (Intro. Z. Ghorbani). Tehran: Sayeh.
- Mahdavi Nejad, M. J., & Motavar, S. (2012). Skylights in Iranian domes with a focus on structural issues. *Naqsh-e Jahan*, 2(3), 2-11. <https://sid.ir/paper/484107/fa>
- Mesbah Yazdi, M. T. (2005). *Teaching Beliefs* (17th ed.). Tehran: Islamic Propagation Organization.
- Mohammadi Rey Shahri, M. (2008). *Encyclopedia of Islamic Beliefs* (Vol. 8). Qom: Dar al-Hadith Publishing and Printing.
- Montazeralghaem, E., & Jafari, A. A. (2011). A state in the favor of Rindan: A review on the significance and role of the Safavid state in the history of Shiism. *Soure Andisheh*, 52 & 53, 229-237. <http://www.sooremag.ir/>
- Motadayen, H. (2007). Domed four-sided structures as milestones in Iranian mosque architecture. *Honarhaye Ziba*, 31, 39-46. <https://sid.ir/paper/5651/fa>
- Nasr, S. H. (1980). *Art and Islamic Spirituality: Islamic Thinkers on Nature*. Tehran: Khwarazmi.
- Nasr, S. H. (2001). *Knowledge and Spirituality* (Trans. A. Rahmati). Tehran: Sohravardi.
- Pirnia, M. (1974). Houses of God in Iran. *Art and People*, 13(149), 2-8. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/227659>
- Bemanian, M., & Silvaye, S. (2012). Examining the role of domes in forming the centrality of mosque architecture. *Armanshahr*, 9, 19-30. https://www.armanshahrjournal.com/article_33204.html
- Burckhardt, T. (1986). *Islamic Art* (Trans. M. Rajabnia). Tehran: Islamic Republic of Iran Broadcasting.
- Burke, P. (2020). Identity. In P. Kivisto (Ed.), *The Cambridge Handbook of Social Theory* (pp. 63-78). chapter, Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316677452.005%0d>
- Dabbagh, A., & Rahbar, Sh. (2015). The manifestation of Shiite concepts in the formation of Safavid and Qajar mosques. *Shiite Studies*, 52, 67-90. <https://sid.ir/paper/519306/fa>
- Erikson, E. H. (1968). *Identity, youth and crisis*. New York: W. W. Norton Company, Norton. <https://doi.org/10.1002/bs.3830140209%0d>
- Ettinghausen, R., & Grabar, O. (2022). *Islamic Art and Architecture* (Trans. Y. Azhand). Tehran: SAMT.
- Fathi Azar, S., & Hamze Nejad, M. (2014). Semantic axis in mosque and church. *Studies in Iranian-Islamic City*, 17, 53-63. <https://sid.ir/paper/177358/fa>
- Ghafari Fard, A., & Nava'i, A. (2002). *The history of political, social, economic, and cultural transformations of Iran during the Safavid period*. Tehran: SAMT.
- Goudarzi, H. (2008). The identity-affirming function of Shia religion in the Safavid period. *National Studies*, 9(4(36)), 45-72. <https://sid.ir/paper/89057/fa>
- Haj Sayyed Javadi, S. K. (1982). A review of the architecture of Masjid al-Nabi. *Art*, 2, 118-122. <http://ensani.ir/fa/article/113873/>
- Hillenbrand, R. (2001). *Islamic Architecture: Form, Function, and Meaning* (Trans. B. Ayatollah Zadeh Shirazi). Tehran: Rozaneh.
- Hojjat, A., Golestani, S., & Saedvandi, M. (2015). The role of domed prayer halls in

[World/Voll/p/book/9780367172145?srsId=AfmBOooYtObR1i7kBBp11IM5XzrrxWQapjVKl2btqSuY-gWieF-rx7Pq](https://www.worldvull.com/book/9780367172145?srsId=AfmBOooYtObR1i7kBBp11IM5XzrrxWQapjVKl2btqSuY-gWieF-rx7Pq)

Wardi, A. (2004). *Social Glimpses from Modern Iraq's History* (Vol. 4). Kauthar Kavir.

Pirnia, M. (2019). *Styles of Iranian Architecture* (Ed. G. Memarian). Tehran: Goljam.

Pope, A. (2003). *Iranian Architecture* (Trans. G. Sadri Afshar). Tehran: Akhtaran.

Pourjafar, M. R., Yeganeh, M., & Farahani, M. (2016). An analytical approach to the influence of philosophical and traditional thought in architecture and urban planning (A comparative analysis of philosophical and theoretical ideas). *Armanshahr*, 17, 173-183. https://www.armanshahrjournal.com/article_44616.html

Raghib al-Isfahani, H. B. M. (1995). *Mufradat al-faz al-Quran* (Ed. T. S. A. Davoodi). Beirut: Dar al-Qalam; al-Dar al-Shamiya.

Oppong, S. H. (2013). Religion and Identity. *American International Journal of Contemporary Research* 3(Polish Academy of Sciences Graduate School for Social Research UI) 6. Poland: Warsaw. https://aijcrnet.com/journals/Vol_3_No_6_June_2013/2.pdf

Sauvaget, J. *Observations sur quelques mosquées seldjoukides*. Librairie Larose. https://books.google.co.uk/books?id=vH_ySAAACAAJ

Schwartz, S. J., Luyckx, K., & Vignoles, V. L. (Eds.). (2011). *Handbook of identity theory and research*. Springer Science + Business Media. <https://doi.org/10.1007/978-1-4419-7988-9>

Sheikh Kuleyni, M. B. Y. (2006). *Al-Kafi* (Vol. 5). Qom: Qaim Al-Muhammad Institute.

Sheikh Tusi, M. B. H. (1967). *Al-Tahzib* (Vol. 8) (Ed. M. B. Behbudi). Qom: Al-Maktaba al-Murtazaviya.

Tabataba'i, S. M. H. (1981). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an* (Trans. S. M. B. Mousavi Hamadani).

Voll, J. O. (2020). *Islam. Continuity and Change in the Modern World* (1 ed.). Routledge.

<https://www.routledge.com/Islam-Continuity-And-Change-In-The-Modern->

